

- якщо рішення буде прийнято на користь приватної власності, то потрібно здійснити фахову оцінку майна, яка буде адекватна до соціально-економічних умов;
- розробити інвестиційні плани згідно з якими, де Галицький замок мав би зайняти місце центральної історичної споруди і пам'ятки військової фортифікації і управління.

Список використаних джерел та літератури

1. Закон Італійської Республіки № 1089 «Про охорону предметів, які мають художню і творчу цінність» від 1 червня 1939 року з подальшими змінами. [Електронний ресурс] : Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу://Downloads/Legge%201%20giugno%201939%20n.1089%20(2).p.
2. Замки в Італії – купити! Цeny, каталог замков в Італії: Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу: <https://tranio.ru/italy/adt/1395796/>
3. Онуфриенко Г. Веденин Ю. Зарубежное законодательство в области сохранения культурного и природного наследия (Информационный сборник). М.: Институт наследия, 1999.
4. Побуцький С. Галицький замок: проблеми збереження та реставрації // Матеріали науково–практичної конференції «Замки України: дослідження, збереження, використання» – Галич: інформаційно–видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2011. – С. 3 – 4.
5. Про концесії: Закон України від 16 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1999. – №41. – Ст. 372.
6. La décentralisation : Acte II – Vie publique. Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу:<http://www.vipublique.fr/actualite/dossier/decentralisation acte2/decentralisation-acte-ii.html>
7. I Castelli di Napoli – Istituto Italiano dei Castelli – Sezione: Електорон. дані (1 файл).– Режим доступу:.. <http://www.castcampania.it/1-istituto.html>

Євген Осадчий

кандидат історичних наук

старший науковий редактор

„Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область”

при управлінні культури і туризму Сумської ОДА

м. Суми

ЗАМОК БАЧІВСЬК

Стаття присвячена одному з феодальних замків Чернігово-Сіверщини Бачівську. Цей населений пункт був розташований на кордоні між Річчю Посполитою та Московською державою. У його функції входив контроль за мостовою переправою. Замок було зведено на рештках земляних укріплень городища часів Київської Русі, що зазнав незначних перебудов. Поряд із замком розташовувалося село та городище XII ст., яке місцеві жителі використовували як місце тимчасового захисту.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, фортифікація, городище, замок, Річ Посполита, Московське царство.

Чернігово-Сіверщина у XVII ст. була ареною частих прикордонних зіткнень між Річчю Посполитою та Московською державою. Численні військові конфлікти приводили до зміни кордонів між державами, які часто не були зафіксовані грамотами та договорами. При підписанні миру посольства часто оперували поняттями волость та уїзд, не зазначаючи їх конкретних меж. У результаті кордон між Річчю Посполитою та Московським царством лишився невизначеним, що приводило до територіальних та майнових суперечок.

У середині 30-х рр. XVII ст. було розпочато роботу міждержавної комісії по розмежуванню кордону між Річчю Посполитою та Московським царством. Під час роботи складено значну кількість

документів у яких згадувалися назви населених річок, урочищ, волостей, населених пунктів. Завдяки архівним документам на сьогодні є можливість ототожнити окремі села, замки та містечка з конкретною археологічною пам'яткою. Одним з таких пунктів, що згадується у грамотах середини XVII ст. є Бачівськ.

Два городища поблизу с. Бачівськ описав архієпископ харківський і чернігівський Філарет. Він зазначав, що два чотирикутні земляні укріплення належать до володінь Польщі [5, с. 352].

Археологічні дослідження на території Чернігово-Сіверщини розпочав ще Д.Я. Самоквасов. Ним було зібрано анкетні матеріали про старожитності та стародавні урочища і проведені власні археологічні розвідки. У результаті створена карта, на яку нанесено переважну більшість городищ доби раннього заліза та Київської Русі. Проте, з певних причин, вченим було залишено поза увагою два городища поблизу с. Бачівськ у верхів'ях р. Локня [3, карта].

Вперше ці пам'ятки оглянув у 1929 р. директор Глухівського краєзнавчого музею Я.М. Морачевський [1, с. 48]. Ним було складено схему розташування, окремі плани та опис. Схема подає зображення двох городищ, річки Локня та сіл Бачівськ і Товстодубове. На півдні від городища 1 зображено дорогу (рис. 1.).

1988 року В.В. Приймаком велися археологічні дослідження на обох городищах. На городищі 1 здійснене шурфування, а на городищі 2 проведений розріз валу. У результаті розкопок з'ясовано, що укріплення виникли у XII ст. та використовувалися у пізньосередньовічну добу [4]. На початку 2000-х років Ю.О. Коваленком було виявлене пізньосередньовічне поселення, що знаходиться на північний схід від городища 1. 2013 р. Є.М. Осадчим та О.В. Коротею знятий загальний топографічний план комплексу.

Археологічний комплекс поблизу с. Товстодубове Глухівського району складається з двох городищ та двох багатоярусних селищ. Вони займають миси та виступ берегового плато другої надзаплавної тераси правого берега р. Локня. Висота над рівнем заплави становить 8 м. Городища розділені сучасною трасою Київ-Москва. Городище 1 знаходиться за 130 м на північ, городище 2 за 80 м на південь від траси.

Городище 1 розташоване за 140 м на схід від східної околиці села Товстодубове та за 0,9 км на північний захід від північно-західної околиці села Бачівськ. Укріплення округлої форми. Розміри майданчика 48x58 м. По периметру укріплене двома рядами валів та ровом між ними. Ширина валів становить 6 – 10 м, висота – 1,5 – 3 м. Рів у перетині V-подібний, шириною 6 – 8 м і глибиною 3 – 4 м. Західна сторона городища має дві лінії ескарпів та рів, що проходить на 2 м нижче майданчика

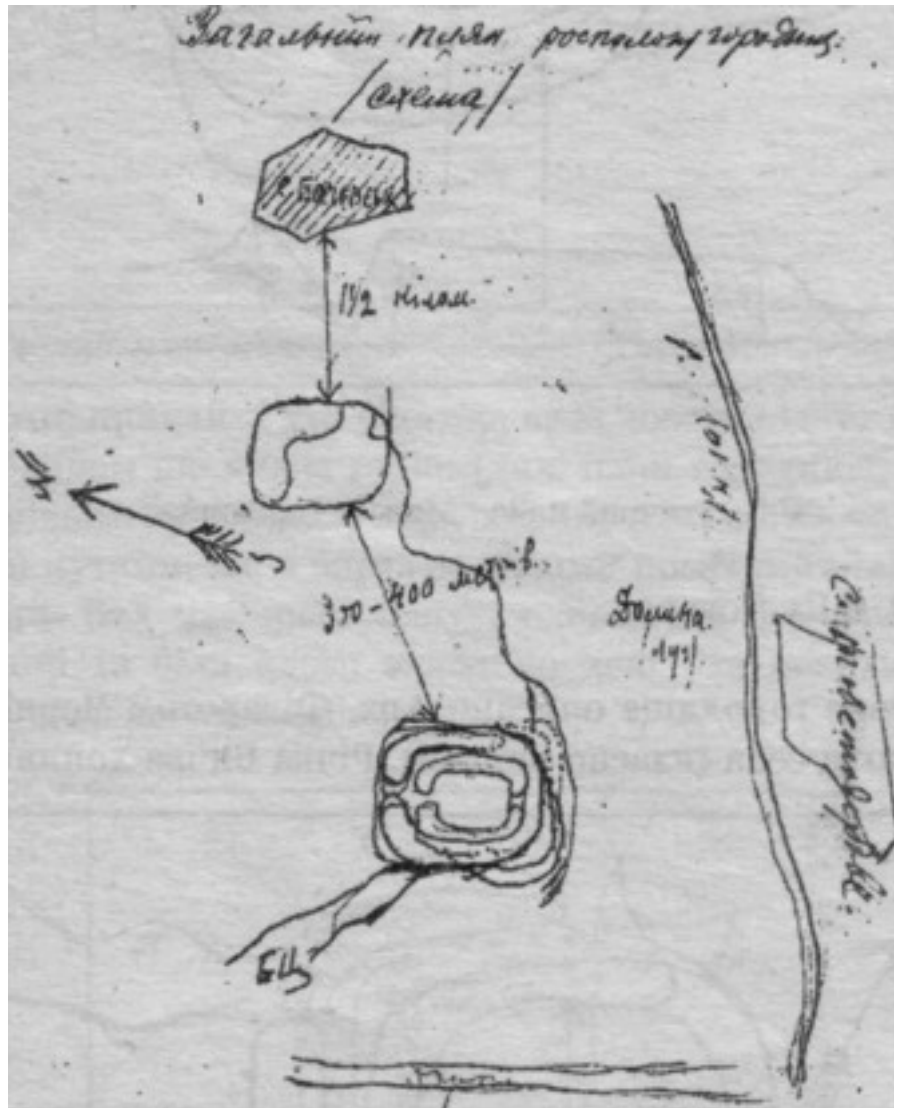

Рис. 1 Розташування городищ між селами Бачівськ та Товстодубове. Схема Я.М. Морачевського 1929 р.

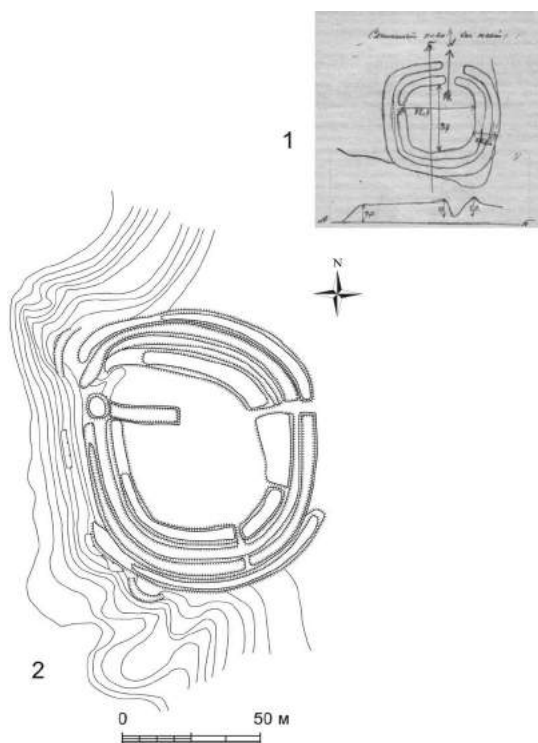

Рис. 2. Городище 1 поблизу с. Товстодубове.
Замок Бачівськ.

1 – план Я.М. Морачевського 1929 р. 2 –
план Є.М. Осадчого та О.В. Короті 2013 р.

середини XVII ст.

За результатами роботи комісії по встановленню кордону між Московським царством та Річчю Посполитою межа повинна була проходити течією р. Клевень та її притоки Локні. Ця ділянка традиційно розділяла Новгород-Сіверський повіт з Рильським уїздом. Село Толстодубово лишалася на московській стороні, а Бачівськ – на польській [2, с. 231].

Місцезнаходження Бачівська довгий час лишалося невідомим. Археологічні розвідки на території однойменного населеного пункту не дали результатів. Після публікації архівних матеріалів П.М. Кулаковським було співставлено назви населених пунктів та археологічні пам'ятки. З'ясувалося, що городища поблизу с. Товстодубове знаходився на території Новгород-Сіверського повіту. Таким чином, ми маємо археологічний комплекс, що складається з двох городищ та поселення з матеріалами XVII ст.

Замок був закладений на давньоруському городищі. Практика використання старих укріплень для будівництва замків типова для прикордонних територій Речі Посполитої першої половини XVII ст. Аналіз укріплень городища 1 свідчить про те, що їх було пристосовано до нових дерев'яних конструкцій. Найбільш вразливою є напільна сторона. Тут знаходився в'їзд та проїзна башта. Для будівництва дерев'яних укріплень знята верхня частина внутрішнього валу городища та знесений напільний вал. На рівному майданчику валу було поставлено надбрамну вежу та стіни типу

городища. У східній частині вершина валу зрізана і має висоту 1,5 м при ширині 10 – 15 м (рис. 2). З північно-східної сторони від городища знаходиться поселення з матеріалами XVII ст. Його орієнтовні розміри 300x100 м. Між городищем та селищем знаходиться каньйон, що утворився від ґрунтової дороги.

Городище 2 розташоване за 0,4 км на південний схід від південної околиці села Товстодубове та за 0,7 км на захід від північно-західної околиці села Бачівськ. На плані Я.М. Морачевського 1929 р. воно зображене квадратним, з північного та східного боку укріплене широким валом. На сьогодні укріплення знівельовані і піддаються багаторічній оранці. На супутниковому знімку заповнення рову виділяється темною смугою на фоні сірого супіску поля. Це дозволило встановити відносно точні розміри городища – 88x80 м. У північній частині зберігся фрагмент валу протяжністю 32 м, шириною 10 м і висотою 2 м. У південній частині зберігся вал шириною 3 м і висотою 1 м (рис. 3). Його протяжність 8 м. В.В. Приймаком проведено розріз валу, що виявив рештки конструкцій. На території майданчика городища було виявлено матеріали XII та XVII ст. [4, с. 38].

Результати, отримані у ході археологічних досліджень дозволили ототожнити археологічний комплекс поблизу с. Товстодубове з Бачівськом, який згадується у грамотах

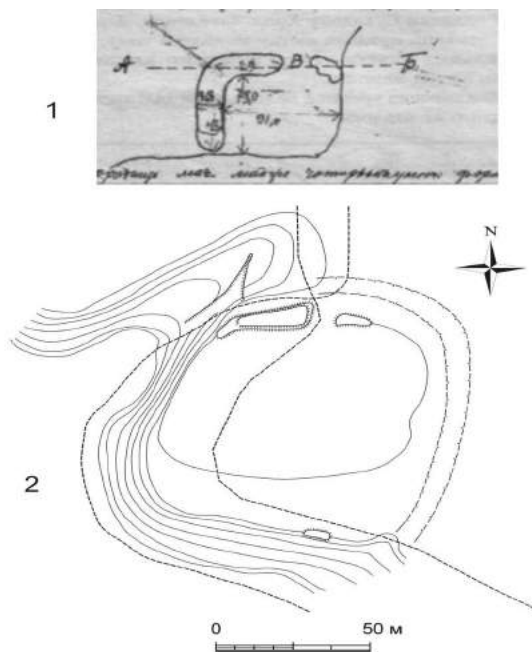

Рис. 3. Городище 2 поблизу с. Товстодубове.
1 – план Я.М. Морачевського 1929 р. 2 – план Є.М.
Осадчого та О.В. Короті 2013 р.

тарасів або кліть. Рів було вичищено та надано V-подібного профілю. Така конфігурація рову відома на пізньосередньовічних укріпленнях Чернігово-Сіверщини. На вершині внутрішнього валу встановлено гострокіл. Не зрозуміло, чи мав зовнішній вал дерев'яні укріплення. Він має гостру вершину схожу на внутрішній. Можливо на зовнішньому валу був встановлений невисокий частик. Він мав додаткові захисні функції, але при цьому не повинен був утворювати перед стіною „мертвої зони” обстрілу. Опис подібних замків свідчить, що вони мали житловий будинок та кілька господарських споруд і були місцем проживання феодала або його представника.

Під час перебування по р. Клевень разом з комісією граничних комісарів Речі Посполитої згадується Матей Стахурський, писар новгород-сіверського старости Олександра Пісочинського [2, с. 213]. Саме М. Стахурський виступав у ролі місцевого феодала, який надавав послуги комісії. Ймовірно, що у замку Бачівськ мешкав саме М. Стахурський.

Розташування укріплення на кордоні свідчить про його оборонне значення. Невеличкі замки зводилися вздовж кордону між двома державами, причому укріплення Речі Посполитої належали приватним особам і значно відрізняються за типом укріплень та конфігурацією. Бачівськ не був пристосований до тривалої облоги. Овальна форма з однією вежею свідчить про незначний гарнізон без артилерії. Такі замки були скоріш укріпленими феодалськими садибами аніж повноцінними фортецями. Він міг захиститися від невеликого легкоозброєного загону, а поширення легкої польової артилерії робило його вразливим.

Сучасна топографічна ситуація місцевості значно змінилася. При прокладанні автотраси Київ-Москва було знесено майже 50 метрів берегового схилу, розділивши два городища. На плані М.Я. Морачевського зображено дорогу, що проходить північніше городища 1 [1, с. 48]. Саме там знаходиться стародавній узвіз, що веде від р. Локня до берегового плато. Тут берег має похилий схил і твердий ґрунт. Далі річка має крутий береговий схил і заболочену заплаву. Вона майже століття була межею між двома державами, а переправи і мости були місцем збору мита та контролю переміщення населення.

Поруч з замком розташоване поселення. Воно займає підвищену ділянку другої надзаплавної тераси р. Локня. З території поселення походять фрагменти гончарного сіроглиняного посуду. Село розташовувалося поруч із замком і, ймовірно, його селяни були задіяні у обслуговуванні переправи.

На південь від замку знаходиться ще одне городище часів Київської Русі. Його укріплення сильно постраждали від господарської діяльності. Я.М. Морачевський, описуючи пам'ятку, зазначав, що вал розорюється [1, с. 48]. На плані городище має форму наближену до квадрата з масивними напільними укріпленнями з північно-східної сторони. В.В. Приймак у 1988 р. також зняв окомірні плани обох городищ і вал другого укріплення ще мав висоту до 1 м. Здійснений розріз валу свідчить про два будівельних періоди укріплень (рис. 4). Перший пов'язаний з давньоруським часом. Це шар жовтої глини у якому знайдено фрагмент давньоруського горщика [4, с. 38, таб. LV]. Він знаходиться над шаром давнього горизонту, представлений чорноземом. Пізніше було зведено нові укріплення, що перерізали чорнозем. До цього періоду відноситься шар бурої глини з включенням чорнозему. Він перекриває щільну жовту глину з внутрішнього боку. Таким чином можна визначити, що у другому будівельному періоді було зведено дерев'яну конструкцію, впущену у рештки земляних укріплень часів Київської Русі. Ширина укріплень другого періоду становить близько 1 м, проте вони не доходять до материка. Дерев'яна конструкція заповнена бурою глиною з вкрапленнями чорнозему, що був отримано під вичищення рову. Згодом, після руйнації дерев'яних конструкцій, заповнення перекрило шар жовтої глини.

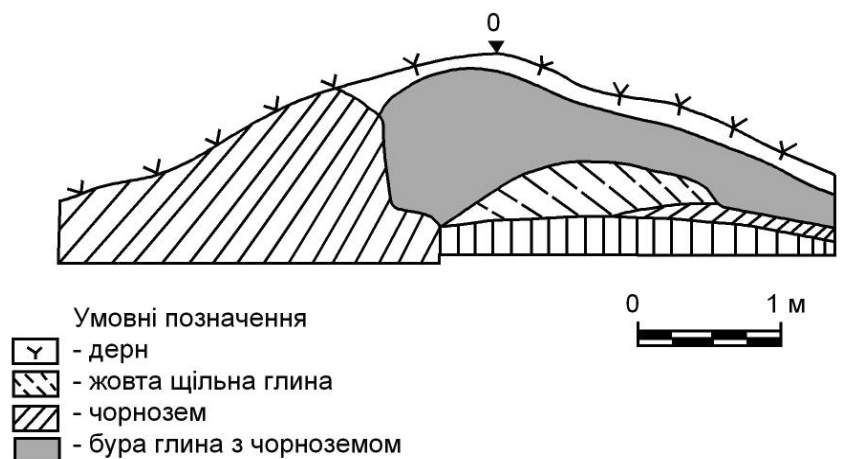

Рис. 4. Розріз валу городища 2 (за В.В. Приймаком).

Призначення другого городища не зовсім з'ясоване. На його території знайдено незначну кількість фрагментів посуду доби пізнього середньовіччя. Це свідчить про відсутність постійного населення. Є припущення, що воно могло бути побудованим для захисту селян, які мешкали у селі поряд із замком.

Отже, археологічний комплекс поблизу с. Товстодубове Глухівського району є рештками феодального замку Бачівськ, що знаходився на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Він був прикордонним митним постом і знаходився поруч з переправою через р. Локня. Адміністративно належав до володінь Новгород-сіверського старости О. Пісочинського, а перебував там його представник, одним з яких міг бути М. Стахурський. Поряд знаходиться відкрите поселення та друге городище-сховище, що було використане місцевими селянами. Хронологічні межі існування замку перша половина – середина XVII ст. Після початку війни під проводом Б. Хмельницького змінилися кордони між державами, а міста та села отримали нових власників. Потреба у митниці на р. Локня відпала, а населений пункт згодом перемістився на південний схід.

Список використаних джерел та літератури:

1. Морачевський Я.М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я.М. Морачевський [підготовка до публікації та коментар В. Звагельського та Л. Белінської] // Сумська старовина. – Суми: вид. Сумського державного університету, 1998. – № III–IV. – С. 42 – 48.
2. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
3. Самоквасов Д. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – 120 с., карта.
4. Сухобоков О.В. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О.В. Сухобоков, В.В. Приймак, А.А. Горбовцов, В.Б. Звагельський // Архів ІА НАН України. – Ф. е. 1988/176. №23227. – 44 с., 72 іл.
5. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Архиепископ Филарет. – Чернигов: губернская типография, 1873. – Т. VII. – 439 с.

Костянтин Пеляшенко

кандидат історичних наук
старший науковий співробітник Харківського
історичного музею ім. М.Ф. Сумцова
м.Харків

ОСОБЛИВОСТІ ФОРТИЦАЦІЇ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікація присвячена одному з прийомів фортифікації скіфського часу – ескарпуванню схилів мисових городищ. В результаті археологічних розкопок на Циркунівському городищі вдалося отримати важливі данні для розуміння особливостей спорудження захисних споруд племенами раннього залізного віку лісостепової смуги Північного Причорномор'я.

Ключові слова: скіфський час, Лісостеп, фортифікація, ескарпування.

Поява системи укріплених поселень на території українського Лісостепу відноситься до кінця доби бронзи – початку раннього залізного віку (городища білогрудівської, чорноліської, бондарихінської культур). Причину зведення фортифікаційних споруд передскіфського часу науковці традиційно вбачали у зовнішній загрозі, або з боку степових номадів, або фракійських племен³. Сучасні дослідники

³ Детально це питання розглянуто в статті М. Дараган, М. Кашуби та С.Разумова [2, с. 98 – 105].